ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ગ્રંથ ૫

સલ્તનતકાલ

ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

Real Patidar Library

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ગ્રંથ ૫

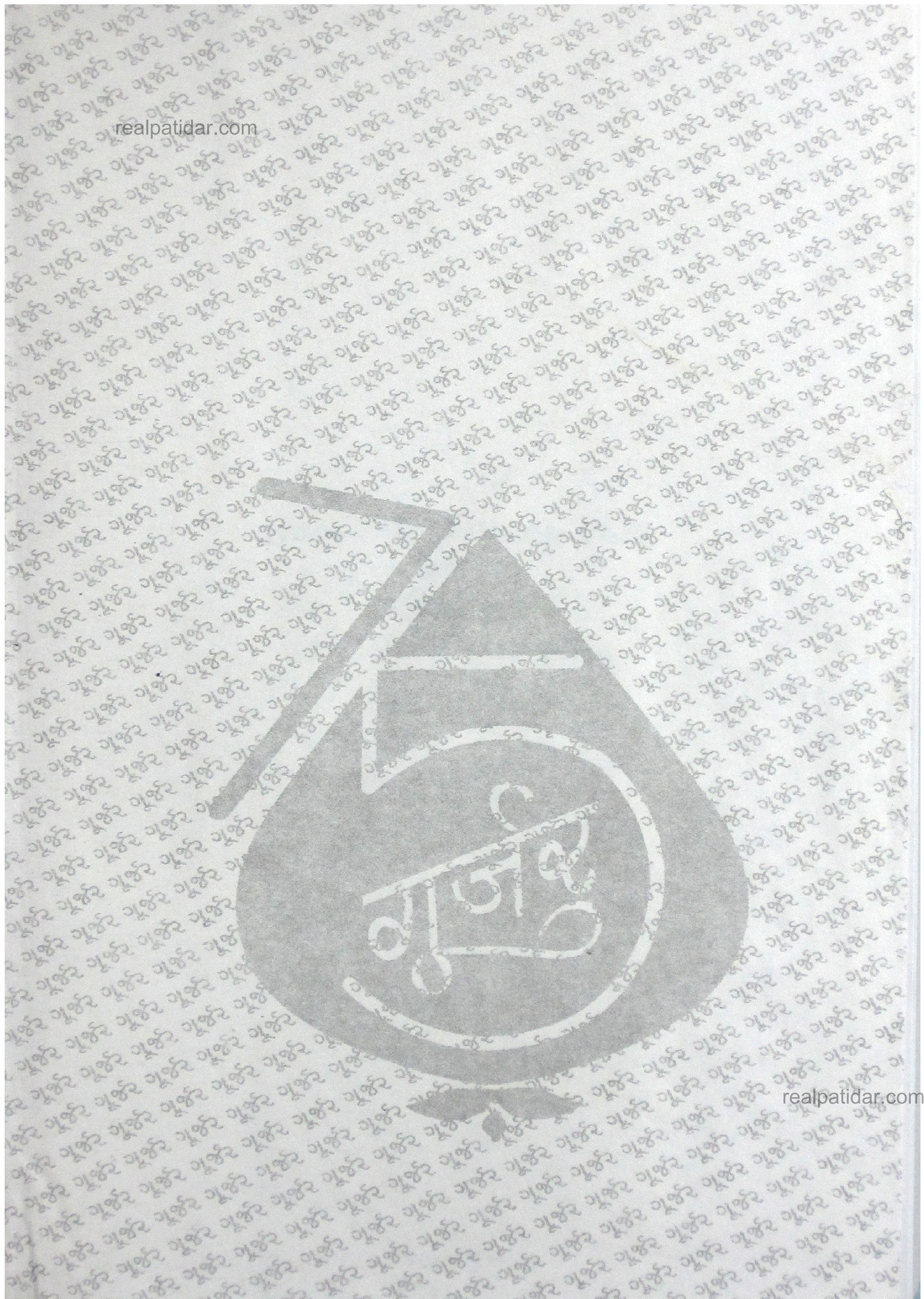
સલ્તનતકાલ

ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

ગૂર્જર
realpatidar.com
realpatidar.com

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ગ્રંથ : ૫

સલ્તનતકાલ

(ઈ.સ. ૧૩૦૪થી ૧૫૭૩ સુધીનો)

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ગ્રંથ : ૫

સલ્તનતકાલ

(ઈ. સ. ૧૩૦૪થી ૧૫૭૩ સુધીનો)

સંપાદકો

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

અનુસ્નાતક અધ્યાપક, સંશોધન-માર્ગદર્શક અને નિવૃત્ત અધ્યક્ષ,

શેઠ ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

અને

હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી, એમ.એ., પીએચ.ડી.

અનુસ્નાતક અધ્યાપક, સંશોધન-માર્ગદર્શક અને અધ્યક્ષ,

શેઠ ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન

વતી

ગૂર્જર પ્રકાશન

૨૦૨, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬

ફોન : ૨૨૧૪૪૬૬૩. e-mail : goorjar@yahoo.com

Gujarat-no Rajkiya ane Sanskrutik Itihas : Vol. 5
SALTNAT KAL
compiled by Rasiklal C. Parikh, Hariprasad G. Shastri
published by Gurjar Prakashan
on behalf of B. J. Institute of Education & Research, Ahmedabad

પ્રથમ આવૃત્તિ : ઈ.સ. ૧૯૭૭ (વિ.સં. ૨૦૩૩)
પુનર્મુદ્રણ : ઈ.સ. ૨૦૧૧ (વિ.સં. ૨૦૬૭)

પૃષ્ઠસંખ્યા : ૨૦ + ૫૨૪
[આર્ટપ્લેટ ૪૦]

નકલ : ૧૫૦૦

કિંમત : રૂ. ૪૦૦

ISBN : 978-81-8461-562-8

પ્રકાશક :
શેઠ ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન
એચ. કે. કૉલેજ કમ્પાઉન્ડ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯
ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૮૮૮૬૨
વતી
ગૂર્જર પ્રકાશન
૨૦૨, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬

મુદ્રક :
ભગવતી ઑફસેટ
સી/૧૬, બંસીધર એસ્ટેટ,
બારડોલપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૪

પુનર્મુદ્રિત આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવને ઘડેલી 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ'ની ગ્રંથમાળાની યોજનાને ગુજરાત રાજ્ય સરકાર તરફથી આર્થિક સહાય મળતા ઈ. સ. ૧૯૭૨થી ૧૯૮૭ દરમિયાન ગ્રંથ ૧થી ૯ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા હતા.

જેમાંના ગ્રંથ ૧થી ૪ અપ્રાપ્ય થતાં તેનું પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૩માં ગુજરાત રાજ્ય સરકારની આર્થિક સહાયથી કરવામાં આવ્યું. ત્યાર બાદ ગ્રંથ ૫થી ૯ પણ અપ્રાપ્ય થયા. શાળાઓ, કૉલેજો અને યુનિવર્સિટી કક્ષાએ તેમ જ અન્ય શૈક્ષણિક-સંશોધન સંસ્થાઓમાં આ ગ્રંથમાળાની ઘણી માંગ રહી છે. આમ, ગુજરાતના રાજકીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને સમજવાની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથમાળા ખૂબ ઉપયોગી પુરવાર થઈ છે. આ ગ્રંથમાળાના ગ્રંથ ૧થી ૯ના સેટની માંગ સતત રહ્યા કરે છે.

સેટમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગ્રંથ ૫થી ૯ અપ્રાપ્ય હોવાથી અમે પૂરો સેટ આપી શકતા ન હતા. આવા સંજોગોમાં સદરહુ ગ્રંથમાળાના ગ્રંથ ૧થી ૯નો સેટ સુલભ થાય એ આશયથી પુનર્મુદ્રણની કામગીરી હાથ ધરવાનું વિચારાયું. આ કાર્ય માટે સંસ્થાના પ્રમુખશ્રી ડૉ. બાલકૃષ્ણ વી. દોશી તથા સમિતિના સભ્યશ્રી ડૉ. ભોળાભાઈ પટેલ, ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ તથા મા. મંત્રીશ્રી એ. એમ. પટેલનું સતત માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન મળતું રહ્યું. ચર્ચાવિચારણાને અંતે આ કામગીરી ઝડપથી પૂર્ણ થાય એ આશયથી પુનર્મુદ્રણની કામગીરી ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદને સોંપવાનું નક્કી થયું. આ કામગીરી નિર્ધારિત સમયમાં પૂર્ણ કરી આપવા બદલ શ્રી મનુભાઈ શાહ અને શ્રી રોહિત કોઠારી – ગૂર્જર પ્રકાશનનો આભાર માનીએ છીએ.

ઉપરોક્ત ગ્રંથ ૧થી ૯માં ગુજરાતના પ્રાગ-ઇતિહાસથી માંડીને ૧૯૬૦ સુધીના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની અભ્યાસપૂર્ણ અને સંશોધનપૂર્ણ માહિતી પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. ૧૯૬૦ પછીના અર્વાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખવો બાકી છે. આ સંદર્ભમાં ગ્રંથ ૧૦ રૂપે ઈ. સ. ૧૯૬૧થી ૧૯૧૦ સુધીના સમયગાળાનો વિશિષ્ટ સંશોધનગ્રંથ તૈયાર કરવાની યોજના હાથ ધરવામાં આવી છે.

ગુજરાતની શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક અને સંશોધનની સંસ્થાઓ તેમ જ ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિના સંશોધકો, અભ્યાસીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને જિજ્ઞાસુઓને આ ગ્રંથ ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

અમદાવાદ

ડૉ. રામજીભાઈ ઠા. સાવલિયા
કાર્યકારી નિયામક

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની ગ્રંથમાલાનો આ ગ્રંથ ૫મો સલ્તનતકાલને લગતો છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઈ.સ. ૧૩૦૦ના અરસામાં સોલંકી-વાઘેલા વંશની સત્તાનો અસ્ત અને દિલ્હી સલ્તનતની સત્તાનો ઉદય થતાં રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે યુગપલટા જેવું વિપુલ તથા વ્યાપક પરિવર્તન આવ્યું. આવું ક્રાંતિકારી પરિવર્તન વહેલુંમોડું ભારતના ઘણા અન્ય પ્રદેશોમાં પણ આવ્યું હતું, આથી ભારતના ઇતિહાસમાં હવે એ ઘટના પ્રાચીન કાલ અને મધ્યકાલ વચ્ચેનું સીમાચિહ્ન ગણાય છે.

ઉત્તર ભારત અને પૂર્વ ભારતમાં અનેક હિંદુ રાજ્ય ૧૩મી સદીના આરંભમાં મુસ્લિમ સત્તાને વશ થયાં, જ્યારે ગુજરાત એ સામે ૧૪મી સદીના આરંભ સુધી ટકી રહ્યું, એ હકીકત આ સંદર્ભમાં ખાસ નોંધપાત્ર ગણાય.

અલાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં ઈ.સ. ૧૨૯૯-૧૩૦૪થી ગુજરાત પર દિલ્હી સલ્તનતની હકૂમત પ્રસરી ને એ તુગલુક સુલતાન નાસિરુદ્દીન મહમૂદશાહના અમલ દરમિયાન ઈ.સ. ૧૪૦૩-૦૭ સુધી અર્થાત્ લગભગ એક શતક જેટલો સમય ચાલુ રહી. એ પછી વળી અહીં ગુજરાતના સુલતાનોના વંશની સત્તા પ્રવર્તી, જે ઈ.સ. ૧૫૭૨-૭૩ સુધી અર્થાત્ દોઢ સૈકાથી વધુ સમય ચાલી. આ ગ્રંથમાં નિરુપાયેલો ઇતિહાસ આ બંને સલ્તનતોના અમલને આવરી લે છે ને એકંદરે ૨૬૯ જેટલાં વર્ષોનો ગાળો રોકે છે.

અહીં પ્રાસ્તાવિક પ્રકરણ ૧માં આ ઇતિહાસની વિવિધ સાધન-સામગ્રીનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, જેમાં ફારસી-અરબી તવારીખો તથા અરબી-ફારસી શિલાલેખો અને સિક્કા ખાસ નોંધપાત્ર છે. છતાં આ ઇતિહાસ સલ્તનતનો નહિ, પણ સલ્તનતકાલીન ગુજરાતનો હોઈ એમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-ગુજરાતી સાહિત્યના તથા સંસ્કૃત-ગુજરાતી અભિલેખોના મહત્ત્વનું મૂલ્ય ઓછું અંકાય નહિ. ૧૬મી સદીના આરંભથી ફિરંગી લખાણોનું સાધન પણ કેટલીક બાબતમાં ઉપયોગી નીવડે છે.

પ્રકરણ ૨માં દિલ્હી સલ્તનતનો ને પ્રકરણ ૩, ૫ અને ૬ માં ગુજરાતની સલ્તનતનો અમલ નિરુપાયો છે. ગુજરાતની સલ્તનત સ્થપાતાં થોડાં વર્ષોમાં જ સલ્તનતનું પાયતખ્ત અહમદશાહ ૧લાએ વસાવેલા અમદાવાદમાં ખસે છે ને જેમ અગાઉ પાંચેક સૈકાઓ સુધી અણહિલવાડ ગુજરાતનાં ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિનું કેંદ્ર રહ્યું હતું તેમ હવેથી એટલો સમય એ મહત્ત્વનું સ્થાન અમદાવાદ ધરાવે છે, આથી ગુજરાતના મશહૂર પાટનગરનો કેટલોક વૃત્તાંત પ્રકરણ ૪માં આલેખાયો છે.

ગુજરાતની સલ્તનતના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતમાં ફિરંગીઓનો પગપેસારો થયો ને

છેવટે દીવ તથા દમણમાં તેઓની સત્તા જામી એનો વૃત્તાંત પ્રકરણ ૬માં પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે.

ગુજરાત પર પ્રવર્તતી રાજસત્તાઓમાં સલ્તનતની સત્તા કેંદ્રસ્થાને હતી, સાથે સાથે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને તળગુજરાતમાં જાડેજા, ચૂડાસમા, જેઠવા, વાજા, ઝાલા, પરમાર, ગૂહિલ, રાઠોડ, ચૌહાણ વગેરે વંશોનીય સત્તા પ્રવર્તતી હતી. એના ઇતિહાસ વિના ગુજરાતનો રાજકીય ઇતિહાસ અપૂર્ણ ગણાય, આથી અગાઉના ગ્રંથોની જેમ આ ગ્રંથમાં પણ એ દરેક સમકાલીન રાજ્યોનો સળંગ ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. વળી ગુજરાતના ઇતિહાસના સંદર્ભમાં જેનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવતો હોય તેવાં મેવાડ, માળવા અને ખાનદેશ જેવાં પડોશી રાજ્યોના તેમજ ગુજરાતની સલ્તનતની સમકાલીન દિલ્હી સલ્તનતના ઇતિહાસની રૂપરેખા પણ આલેખવામાં આવી છે (પ્રકરણ ૭).

પ્રકરણ ૮માં આ કાલના રાજ્યતંત્રનો ખ્યાલ આપીને એના પરિશિષ્ટમાં સલ્તનતની ટંકશાળો તથા જુદા જુદા સુલતાનોના સિક્કાઓનો અદ્યતન પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, જે રૂપરેખાત્મક હોવા છતાં ઘણો ઉપયોગી નીવડશે.

હવે ઇતિહાસમાં રાજકીય ઇતિહાસ કરતાંય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. અગાઉના ગ્રંથોની જેમ આ ગ્રંથમાં પણ એ કાલનાં સામાજિક સ્થિતિ, આર્થિક સ્થિતિ, ભાષા અને સાહિત્ય, લિપિ અને ધર્મ-સંપ્રદાયોની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે (પ્રકરણ ૯ થી ૧૩). પુરાવસ્તુને લગતા અંતિમ ખંડમાં સ્થળ-તપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા મળેલી માહિતી, સ્થાપત્યકીય સ્મારકો, શિલ્પકૃતિઓ અને ચિત્રકલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે (પ્રકરણ ૧૪ થી ૧૭), એમાં ચાંપાનેરનાં સ્થળતપાસ-ઉત્ખનન તથા ઇસ્લામી સ્થાપત્ય ખાસ નોંધપાત્ર છે.

આ કાલ દરમ્યાન અનેક વિદેશી પ્રવાસીઓએ ગુજરાતની મુલાકાત લીધેલી તેને લગતી નોંધોનું મહત્ત્વ ગ્રંથના અંતે આપેલા પરિશિષ્ટમાં દર્શાવ્યું છે.

વંશાવળીઓ સંદર્ભસૂચિ, શબ્દસૂચિ, નકશા, આલેખો અને ફોટોગ્રાફોની આવશ્યક સામગ્રી પણ પૂર્વવત્ આપવામાં આવી છે.

ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની ગ્રંથમાલાનો આ ગ્રંથ તૈયાર કરી પ્રકાશિત કરવા માટે રાજ્ય સરકારે ૭૫ ટકાના અનુદાનની માતબર સહાય કરી છે એ માટે એનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. આ બાબતમાં ભાષાનિયામકશ્રીના વિભાગ તરફથી અમને જે સતત સક્રિય માર્ગદર્શન મળેલ છે તેની અહીં સાભાર નોંધ લઈએ છીએ.

સલાહકાર સમિતિના સભ્યોમાં હવે મુનિશ્રી જિનવિજયજી તથા ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયકના અવસાનથી એ વિદ્વાનોની ખોટ પડી છે; ડૉ. ઝિયાઉદ્દીન દેસાઈએ સલાહકાર સમિતિના સભ્ય તરીકે કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે.

ગ્રંથની સફળતાનો મુખ્ય આધાર લેખકો પર રહેલો છે. ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને

પુરાતત્ત્વનાં વિવિધ પ્રકરણો તથા પરિશિષ્ટો માટે અમને તે તે વિષયના તજ્જ્ઞો પૈકી અનેક લેખકોનો સક્રિય સહકાર સાંપડ્યો છે તે સહુનો અમે સવિશેષ આભાર માનીએ છીએ. સલ્તનત કાલના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને પૂરતો ન્યાય આપવામાં વિવિધ ભાષાઓ, લિપિઓ અને સંસ્કૃતિઓની જાણકારી અને નિષ્પક્ષ સંશોધનદૃષ્ટિ ધરાવતા અનેક વિદ્વાનોનો સહકાર અનિવાર્ય છે. આવા અનેક વિદ્વાનોનો સહકાર અમને સાંપડ્યો છે એ અમારું સદ્ભાગ્ય છે. એ સહુ લેખકોનાં લખાણોમાં બને તેટલી પ્રમાણિત વસ્તુલક્ષી અને અનુદ્વેજક રજૂઆતો થાય એ માટે અમે યથાશક્તિ કાળજી રાખી છે, છતાં ક્યાંક અજાણતાં કોઈની લાગણી દુભાય તેવું કાંઈ રહી ગયું હોય તો એ માટે અમે વાચકોની ક્ષમા યાચીએ છીએ. અલબત્ત અર્થઘટનો, અભિપ્રાયો અને મંતવ્યો તે તે લેખકનાં છે તેની સાથે સંપાદકો હંમેશાં સહમત છે એવું માની લેવું અસ્થાને છે.

લેખકોમાં ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયકના અવસાનથી પડેલી ખોટ સાલે છે. અરબી-ફારસી અભિલેખો તથા સિક્કાઓની બાબતમાં ડૉ. ઝિયાઉદ્દીન અ. દેસાઈની વિશિષ્ટ વિદ્વત્તાનો જે લાભ મળ્યો છે તેની સવિશેષ નોંધ લઈએ છીએ. અરબી-ફારસી તથા ફિરંગી ભાષાની જાણકારીના અભાવે એ ભાષાનાં વિશેષ નામોની જોડણી વગેરેમાં કંઈ ક્ષતિ રહી હોય તો એ માટે અમે દિલગીર છીએ.

અમારા સંપાદનકાર્યમાં તથા પ્રૂફવાચનમાં અમને અમારા સહકાર્યકર શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીનો તથા ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર ચિ. પરીખનો જે સતત સક્રિય સહકાર મળ્યો છે તે માટે એમનો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. ફોટા તથા બ્લૉકો માટે અમને જે સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓની સહાય સાંપડી છે તેમનો અન્યત્ર ઋણસ્વીકાર કર્યો છે, એ સહુના સૌજન્યની અહીં પણ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ.

હવે પછીનો ગ્રંથ મુઘલ કાલને લગતો છે ને એ છપાવો શરૂ થઈ ચૂક્યો છે. રાજ્ય સરકારે ગ્રંથ ૭-૮-૯ની યોજના પણ મંજૂર કરી છે. છેક પ્રાગૈતિહાસિક કાલથી માંડીને ઈ.સ. ૧૯૬૦ સુધીના ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના આ સર્વ ગ્રંથ અનેક તજ્જ્ઞોની કલમે લખાય છે ને એ સચિત્ર દળદાર ગ્રંથો સરકારી અનુદાનને લઈને ઘણી ઓછી કિંમતે મળી શકે છે. આ ગ્રંથમાલાના ગ્રંથોને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં રસ ધરાવતી સર્વ સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓ ખરીદતી રહી ગ્રંથમાલાને સક્રિય પ્રોત્સાહન આપતી રહેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

ભો. જે. વિદ્યાભવન
ર. છો. માર્ગ
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
તા. ૩૧-૧૨-૧૯૭૬

રસિકલાલ છો. પરીખ
હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી
સંપાદકો

અનુક્રમણી

ખંડ ૧
પ્રાસ્તાવિક
પ્રકરણ ૧
સાધન-સામગ્રી

ખંડ ૨

રાજકીય ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૨

દિલ્હી સલ્તનતના અમલ નીચે

લે. છોટુભાઈ ર. નાયક, એમ.એ., બી.ટી., પીએચ.ડી.

પ્રકરણ ૩

ગુજરાત સલ્તનત : સ્થાપના અને સ્થિરતા

લે. છોટુભાઈ ર. નાયક, એમ.એ., બી.ટી., પીએચ.ડી.

પ્રકરણ ૪

અમદાવાદ : ગુજરાતનું મશહૂર પાટનગર

લે. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, એમ.એ., પીએચ.ડી.

પ્રકરણ ૫

અહમદશાહ ૧લાથી મહમૂદશાહ ૧લો

લે. છોટુભાઈ ર. નાયક, એમ. એ., બી.ટી., પીએચ.ડી.

પ્રકરણ ૬

મુઝફ્ફરશાહ ૨જાથી મુઝફ્ફરશાહ ૩જો

લે. છોટુભાઈ ર. નાયક, એમ.એ., બી.ટી., પીએચ.ડી.

પરિશિષ્ટ

ગુજરાતમાં ફિરંગીઓનો પગપેસારો

લે. રમેશકાંત ગો. પરીખ, એમ.એ., પીએચ.ડી.

ઇતિહાસના રીડર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

પ્રકરણ ૭

સમકાલીન રાજ્યો

લે. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, વિદ્યાવાચસ્પતિ

માનાર્હ અધ્યાપક, ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

અને માનાર્હ અધ્યક્ષ, ગુજરાત સંશોધન મંડળ-ગુજરાત શાખા, અમદાવાદ

પ્રકરણ ૮
રાજ્યતંત્ર

લે. છોટાભાઈ ર. નાયક, એમ.એ., પીએચ.ડી.

પરિશિષ્ટ
સલ્તનતની ટંકશાળો અને એમાં પડાવેલા સિક્કા

લે. ઝિયાઉદ્દીન અ. દેસાઈ, એમ.એ., ડી. લિટ

ખંડ ૩
સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ
પ્રકરણ ૯
સામાજિક સ્થિતિ
(૧) હિંદુ સમાજ

લે. પ્રવીણચંદ્ર ચિમનલાલ પરીખ, એમ.એ., પીએચ.ડી.
અધ્યાપક, ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

(૨) મુસ્લિમ સમાજ

લે. શાંતિલાલ મણિલાલ મહેતા, એમ.એ., (ફારસી-ગુજરાતી, હિંદી, અંગ્રેજી),
એલએલ.બી., અધ્યાપક, ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કૉલેજ, રાજકોટ

પ્રકરણ ૧૦
આર્થિક સ્થિતિ

લે. જયંતકુમાર પ્રેમશંકર ઠાકર, એમ.એ., કોવિદ
ઉપનિયામક, ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, વડોદરા

પરિશિષ્ટ
ખંભાત-ગુજરાતનું મશહૂર બંદર

લે. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, એમ.એ., પીએચ.ડી.

પ્રકરણ ૧૧
ભાષા અને સાહિત્ય

(૧) લે. અંબાલાલ પ્રેમચંદ્ર શાહ, વ્યાકરણતીર્થ
નિવૃત્ત સંયુક્ત પ્રધાન સંપાદક, લાલભાઈ દલપતભાઈ ગ્રંથમાલા,
લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ.

(૨) લે. છોટુભાઈ ર. નાયક, એમ.એ., બી.ટી., પીએચ.ડી.

પ્રકરણ ૧૨

લિપિ

પ્રકરણ ૧૩

ધર્મ સંપ્રદાયો

પરિશિષ્ટ

ખંડ ૪
પુરાવસ્તુ
પ્રકરણ ૧૪
સ્થળ-તપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા મળેલી માહિતી

લે. રમણલાલ નાગરજી મહેતા, એમ.એ., પીએચ.ડી.
અધ્યક્ષ, ડિપાર્ટમેન્ટ ઑફ આર્કિયૉલૉજી ઍન્ડ ઍન્શ્યન્ટ હિસ્ટરી,
ફૅકલ્ટી ઑફ આર્ટ્સ, મ. સ. યુનિવર્સિટી ઑફ બરોડા, વડોદરા

પ્રકરણ ૧૫
સ્થાપત્યકીય સ્મારકો

(૧) લે. પનુભાઈ નાનાલાલ ભટ્ટ, એમ.એ., પીએચ.ડી.
અધ્યાપક, સ્કૂલ ઑફ આર્કિટેક્ચર, અમદાવાદ.

(૨) લે. કાંતિલાલ ફૂલચંદ સોમપુરા, એમ.એ., એલએલ.બી., પીએચ.ડી.

પ્રકરણ ૧૬

શિલ્પકૃતિઓ ૪૨૨

પ્રકરણ ૧૭

ચિત્રકલા

પરિશિષ્ટ

ચિત્રો અને નકશા

ચિત્રો

૨૨	૪૦	અહમદશાહનો રોજો, અમદાવાદ
૨૩	૪૧	બીબીજીકી મસ્જિદ, રાજપુર (અમદાવાદ)
૨૪	૪૨	દરિયાખાનનો રોજો, અમદાવાદ
૨૫	૪૩	રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ, અમદાવાદ
૨૬	૪૪	જામી મસ્જિદ, ચાંપાનેર
૨૭	૪૫	ઉંમર બિન અહમદની કબર, ખંભાત
	૪૮	પત્ર લખતા શિવ (?), શિવશક્તિ મંદિર, અભાપુર
૩૦	૪૯	વિષ્ણુ, અમદાવાદ
	૫૦	વાસુદેવ (વેણુગોપાલ), રાજકોટ
૩૧	૫૧	બ્રાહ્મી, શિવશક્તિ મંદિર, અભાપુર
	૫૨	વૈષ્ણવી શિવશક્તિ મંદિર, અભાપુર
૩૨	૫૩	સરસ્વતી, ખંભાત
	૫૪	રક્તચામુંડા, સારેણેશ્વર, અભાપુર
૩૩	૫૫	યમરાજ, વડનગર
	૫૬	નવગ્રહોનો શિલ્પપટ્ટ, અડાલજ
૩૪	૫૭	રાજિમતી, આબુ
	૫૮	પાર્શ્વનાથ, વિમલવસહી, આબુ
૩૫	૫૯	દાતાઓ, વિમલવસહી, આબુ
૩૬	૬૦	સદ્યસ્નાતા, અભાપુર
	૬૧	શૃંગારવતી, અભાપુર
	૬૨	પત્રલેખા, અભાપુર
	૬૩	વેણુવાદિની, અભાપુર
૩૭	૬૪	જાળી, લાખેણા જૈન મંદિર, અભાપુર
	૬૫	સરખેજના રોજાની વિવિધ રૂપાંકનયુક્ત જાળીઓ
૩૮	૬૬	અડાલજની વાવનો ગવાક્ષ
૩૮	૬૭	સીદી શહીદની મસ્જિદની જાળી, અમદાવાદ
૩૯	૬૮	કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતનું એક ચિત્રિત પૃષ્ઠ, અમદાવાદ

નકશા

૧. સલ્તનતકાલીન ગુજરાત (રાજકીય)
૨. પશ્ચિમ ભારતનાં સમકાલીન રાજ્ય
૩. પુરાતત્ત્વ અંગેનાં સ્થળ

ઋણસ્વીકાર

ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્ત્વ ખાતું અમદાવાદ	આકૃતિ ૨૨, ૨૮-૩૦ ૪૭, ૪૮, ૫૧, ૫૨, ૫૪ ૬૦-૬૩	ફોટોગ્રાફ
ભો. જે. વિદ્યાભવન, ગુજરાત	આકૃતિ ૪૯, ૬૮	(ફોટોગ્રાફ)
વિદ્યાસભા, અમદાવાદ	આકૃતિ ૫૮	(બ્લૉક)
ડૉ. હરિલાલ આર. ગૌદાની અમદાવાદ	આકૃતિ ૨૧, ૨૫, ૨૬ ૩૫, ૪૨, ૫૫, ૬૪, ૬૬	(ફોટોગ્રાફ)
ડૉ. જે. પી. અમીન, ખંભાત	આકૃતિ ૪૬, ૫૩	(ફોટોગ્રાફ)
ડૉ. પ્રવીણ ચિ. પરીખ, અમદાવાદ	આકૃતિ ૫૦	(બ્લૉક)

આ ગ્રંથમાં પ્રકાશિત થયેલાં ચિત્રો પૈકી, ભારત સરકારના તથા ગુજરાત રાજ્ય સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ પોતપોતાનાં રક્ષિત સ્મારકોને લગતાં ચિત્રો પ્રકાશિત કરવાની મંજૂરી આપી છે તે માટે અમે તે તે ખાતાના સૌજન્યની કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ.

સંક્ષેપસૂચિ

ગુ. ઇ. સં.	ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ
ગુ. ઐ. લે.	ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો (સં. ગિ. વ. આચાર્ય)
ગુ. પા.	ગુજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ (લે. ર. ભી. જોટ)
ગુ. રા. સાં. ઇ.	ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (સં. ર. છો. પરીખ અને હ. ગં. શાસ્ત્રી)
ગુ. સાં. ઇ. ઇ. યુ.	ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ : ઇસ્લામ યુગ (લે. ર. ભી. જોટ)
જૈ. સા. સં. ઇ.	જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
મી. એ.	મીરાતે એહમદી (ગુ. અનુ.)
ARIE	Annul Report of India Epigraphy
ASWI	Archaeological Survey of Western India
B. G.	Bombay Gezatteer (Gezetteer of Bombay Presidency)
C. H. I.	Comprehensive History of India (Ed. by Habid & Nizami)
EIAPS	Epigraphia Indica, Arabic and Persian Supplement
EIM	Epigraphia Indo-Moslemica
JBBRAS	Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society
JNSI	Journal of the Numismatic Society of India
MCG	Muslim Communities in Gujarat (by S. C. Misra)
MMA	Momuments of Ahmedabad through their Inscriptions (by M. A. Chaghtai)
NS	Numismatic Supplement
PWMC	Catalogue of the Coins in Prince of Wales Museum of Western India (by C. R. Singhal)
RMPG	Rise of Muslim Power in Gujarat (by S. C. Misra)

પાડ્યો, જેની વિગત તત્કાલીન સાધુસંઘની સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડે છે.[૧૦૬]

પરંતુ જૈન ધર્મમાં આંતરિક વિખવાદ બહુ પ્રબળ થઈ પડ્યો હતો. 'ખરતરગચ્છ' અને 'તપાગચ્છ' વચ્ચે વૈમનસ્ય અને ઘૃણા હતાં. સામાન્ય રીતે ખરતરગચ્છીય સાધુઓ મારવાડ-મેવાડમાં વિહરતા અને તપાગચ્છીય ગુજરાતમાં વિહરતા વળી અમદાવાદમાં લોંકા શાહે સ્થાપેલ સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજા અને એના ઉપદેશક સાધુઓનો પ્રબળ હરીફ બની ગયો હતો. આંતરિક વિખવાદના પરિણામે ધર્માચાર્યોનું મહત્ત્વ ઘટી જવા લાગ્યું હતું.[૧૦૭]

આવા સમયે અકબર બાદશાહ જેવા ઉપર પણ પ્રભાવ પાડનાર પ્રખર પ્રભાવક શ્રી હીરવિજયસૂરિનો ઉદય થયો એ એક અતિ શુભ સીમાચિહ્ન બની ગયું ગણાય.

૩. ઇસ્લામ

સલ્તનત કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં મુસલમાનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી. મુસલમાનો પોતાના ધર્મનું ચુસ્તપણે પાલન કરવા માટે જાણીતા છે. ગુજરાતના તત્કાલીન મુસલમાનોમાં ધર્મપ્રચારકો, શાસકો અને સિપાહીઓ, તથા ધર્માંતર કરેલ દેશી મુસ્લિમો હતા. ધર્મપ્રચારકો ઇસ્લામને સાચી રીતે સમજીને એનું પાલન કરતા. તેઓનું મુખ્ય કાર્ય ધર્મના પ્રચારનું હોઈ, તેઓ ઇસ્લામના ઉત્તમ ઉસૂલો પ્રમાણે પોતાનું જીવન જીવતા અને એ રીતે અન્ય લોકો ઉપર પ્રભાવ પાડી એમને ઇસ્લામમાં લાવતા. રાજ્યકર્તા અને સિપાહીઓ ધાર્મિક ઝનૂનના કારણે ઇસ્લામનું પાલન કરતા. મુસ્લિમ ઓલિયા, દરવેશો અને ઉલેમાઓની એમની ઉપર અસર રહેતી, તેથી તેઓ ઇસ્લામનું પાલન કરવા ઉપરાંત એનો પ્રચાર કરવાનું કામ પણ ધાર્મિક ઝનૂનથી કરતા. અમદાવાદના સ્વતંત્ર સુલતાનોમાંથી સુલતાન અહમશાહ ૧લો, મહમૂદ બેગડો અને મહમૂદ ૨જો – એ ત્રણ સુલતાનોએ ઇસ્લામના પ્રચાર માટે ખાસ પ્રયત્ન કર્યા હતા. બાકી રહી આમ મુસ્લિમ પ્રજા. તેઓનો મોટો ભાગ ધર્માંતર કરેલ દેશી તત્ત્વોનો હતો. તેઓએ ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરેલ હોઈ તેઓ એનું પાલન ખંતપૂર્વક કરતા. ઇસ્લામનું પાલન કરવા માટે તેઓ બુદ્ધિ કે જ્ઞાનને બદલે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસનો ઉપયોગ કરતા.

ગુજરાતના મુસલમાનોમાં સુન્ની અને શિયા બંને મજહબના અનુયાયી હતા. એમાં સુન્નીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી.

ગુજરાતમાં સુન્ની મજહબનો પ્રચાર મુખ્યત્વે રાજ્યકર્તાઓની દોરવણીથી અને શિયા મજહબનો પ્રચાર ધર્મોપદેશકોના બોધથી થયો હતો. રાજ્યકર્તાઓમાં મોટા ભાગના સુન્ની હતા, જ્યારે ગુજરાતમાં ઇસ્માઈલી શિયાના પ્રચાર માટે આવેલ મોટા

૧૦૬. એજન, કંડિકા ૭૪૨

૧૦૭. એજન, કંડિકા ૭૮૬, મણિલાલ બ. વ્યાસ; શ્રીમાળી (વાણિયા) ઓના જ્ઞાતિભેદ', પૃ. ૮૧

ભાગના સંતો દાઈ અને પીર હતા.

ઇસ્લામનો પ્રચાર કરનાર રાજ્યકર્તાઓમાં મુખ્ય તો ગુજરાતનો સૂબો અલ્પખાન અને ગુજરાતના કેટલાક સુલતાનો હતા. શિયા મજહબનો ફેલાવો ઈરાનથી મોકલવામાં આવેલા ઉપદેશકોએ કર્યો હતો, જેમાં મુસ્તાલી ઇસ્માઈલી અથવા વહોરાઓના મજહબી ઇમામ તરફથી આવેલા દાઈ અબ્દુલ્લા (ઈ.સ. ૧૦૬૭) અને પોતાને શેખ-ઉલ્-જબલ તરીકે ઓળખાવતા, અલમૂતના શાસનકર્તા હસન અલા ઝિક્રિ હિસ્સલામ અને ઇસ્માઈલી સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરવા મોકલેલા નૂર સતગર મુખ્ય છે.

ગુજરાતના મુસલમાનોને સામાન્ય રીતે રૂઢિચુસ્ત ગણી શકાય, તેથી 'દીન'નાં ફરમાન તેઓ સંભાળપૂર્વક અને ચીવટથી પાળતા. એ ઉપરાંત એમની કેટલીક માન્યતાઓ, ઉત્સવો અને ધાર્મિક શ્રદ્ધાપ્રેરિત પ્રસંગો પણ સારી રીતે ઊજવાતા.

ગુજરાતના સૈયદો અને કેટલાક ચિશ્તી અને ફરીદી શેખપીરી-મુરીદી-(ગુરુ-શિષ્ય)નો ધંધો કરતા. પીરને માનહાર એનો મુરીદ કહેવાતો.

માનતાઓ માનવી એ ઇસ્લામની શરૂઆત પહેલાંનો રિવાજ છે. રોજા રાખવા, અમુક વખત નમાજ પઢવી, ખેરાત કરવી, ગરીબોને જમાડવા અથવા કોઈ ધાર્મિક કે ધર્માદા મકાન કે સંસ્થા બંધાવવાં, એ સ્થાપવાની માનતા રાખવી એ બધું ઇસ્લામના કાયદાકાનૂન અનુસાર છે. ધાર્મિક વૃત્તિવાળા મુસલમાનો આ પ્રકારની માનતાઓ માનતા. ઉપરાંત તેઓ હયાત અથવા પહેલાં થઈ ગયેલા વલી ઓલિયા કે પીર પેગંબરની માનતાઓ પણ માનતા.

મુસલમાનોમાં ધાર્મિક મકાન સાધારણ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં હતાં : (૧) મસ્જિદો, (૨) સુન્નીઓની ઈદગાહ (ઈદની નમાજ પઢવાની જગ્યાઓ) અને (૩) શિયાઓના ઇમામવાડાઓ, જેમાં તેઓ એમના ઇમામોની તારીફ પઢે છે અને એમના મરસિયા ગાય છે.

ગુજરાતમાં નોંધપાત્ર એવા બે ઇમામવાડા, એક સુરતમાં અને બીજો ખંભાતમાં છે. એમાં પણ ખંભાતનો ઇમામવાડો ઘણો ભવ્ય છે.

મજહબી હોદ્દેદારોમાં મુજાવર (મસ્જિદ સાફસૂફ રાખનાર અને રાત્રે એમાં દીવાબત્તી કરનાર), મુતવલ્લી કે વલી (ટ્રસ્ટી). રોજની નમાજ પઢાવનાર મુલ્લા, સુન્નીઓમાં જુમ્માના ખુત્બા પઢનાર ખતીબ, શિયાઓના ઇમામવાડાઓમાં મરસિયા ગાનાર 'મરસિયાખાન', શરિયાત કાનૂન શીખવનાર મૌલવી અને તત્કાલીન દીવાની તકરારોમાં ફેંસલા કરનાર કાજી મુખ્ય છે.

મુસલમાન જે દિવસોને પવિત્ર સમજી શ્રદ્ધાપૂર્વક ઊજવે છે તે આ પ્રમાણે છે : મહોરમ (વર્ષનો શરૂઆતનો મહિનો, જેમાં ઇમામ હુસેનની શહાદત થઈ હતી), બારા વફાત (રબી ઉલ અવ્વલની ૧૨મી તારીખે જ્યારે હ. પેગંબર સાહેબની વફાત થઈ

હતી), શબે મેરાજ (જે રાતે હ. પેગંબર સાહેબ, અલ્લાહ પાકની મુલાકાત માટે ગયા હતા), શબે બરાત (જે રાતે વિધાતા, જેનો જન્મ હજી થયો નથી તેવા આત્માઓની તકદીર લખે છે), શબે કદ્ર (જે રાતે ઇસ્લામની સૌથી પહેલી 'વહી' મળી હતી), રમજાન ઈદ (રમજાન માસમાં રોજા પૂરા થયા પછી અનાજની ખેરાત કરવાનો દિવસ), બકરી ઈદ (જે દિવસે હ. ઇબ્રાહીમ પેગંબરે અલ્લાહ તાલાના ફરમાનથી પોતાના પુત્ર હ. ઇસ્માઈલની કુરબાની આપી હતી), અને ઈદ-એ-ગદીર (જે દિવસે શિયાઓની માન્યતા મુજબ હ. પેગંબર સાહેબે હ. અલીને પોતાના વારસ નીમ્યા હતા.)

ઇસ્લામમાં ફિરકા

શ્રી કરીમ મહંમદ માસ્તરે સુન્નીઓના ૪ ફિરકા, શિયાઓના ૧૨ ફિરકા, ખ્વારિઝીઓના ૧૨ ફિરકા, મજહબે ઝિબ્રિયાના ૯ ફિરકા, મજહબે કાદરિયાના ૧૨ ફિરકા, મજહબે ઝહિમિયાના ૧૨ ફિરકા અને મજહબે મુર્જિયાના ૧૨ ફિરકા મળી કુલ ૭૩ અને બીજા વધારાના ૧૨ ફિરકા મળી આશરે ૮૫ ફિરકાઓનાં નામ પોતાના 'મહાગુજરાતના મુસલમાનો' (ભા. ૧ અને ૨, પૃષ્ઠ ૪૪૫ અને ૪૪૬)માં ગણાવ્યા છે, જેમાં આધુનિક સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલા વહાબી, બાબી વગેરે ફિરકાઓ બાદ કરતાં મોટા ભાગના ફિરકા સલ્તનતના સમયમાં અસ્તિત્વમાં આવી ગયા હતા. ગુજરાતને સ્પર્શે છે ત્યાં સુધી શિયા અને સુન્નીઓના ફિરકા વધુ મહત્ત્વના હતા.

મુસલમાનો હ. મુહમ્મદ પેગંબર સાહેબ દ્વારા પ્રવર્તાવેલ ઇસ્લામમાં માને છે, પરંતુ હ. પેગંબર સાહેબની વફાત પછી એમના વારસદારના પ્રશ્ને મુસલમાનો બે મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયા : સુન્ની અને શિયા. ઉપર્યુક્ત વિભાગો અને પેટાવિભાગો મોટે ભાગે તો વારસના પ્રશ્નના કારણે જ ઉદ્ભવ્યા છે.

હ. મુહમ્મદ પેગંબર સાહેબ પછી એમના વારસદાર કોણ – એમના જમાઈ હ. અલી કે એમના ત્રણ અસહાબો – હ. અબુકર, હ. ઉમર અને હ. ઉસમાન ? હ. અલી પેગંબર સાહેબના કુટુંબી હતા, એમની પુત્રી ફાતિમાના પતિ હતા અને હજરત પેગંબરે પોતે જ એમને ઈદ-એ-ગદીરના દિવસે પોતાના કુટુંબી તરીકે જાહેર કર્યા હતા. બીજી બાજુ હ. અબુબકર, હ. ઉમર અને હ. ઉસમાન પેગંબર સાહેબના અસહાબ હતા, વડીલો હતા અને સંનિષ્ઠ સાથીદાર હતા.

જે મુસલમાનોએ હ. અલીનો ખિલાફતનો દાવો મંજૂર રાખ્યો તેઓ અન્ય મુસલમાનોથી જુદા પડ્યા, કારણ કે હ. પેગંબર સાહેબની વફાત પછી હ. અબુબકર સાહેબ હઝરતના પહેલા ખલીફા તરીકે જાહેર થઈ ગયા હતા. જુદા પડનારા અર્થાત્ શિયાઓને એમનો આ દાવો મંજૂર ન હતો. તેઓ હ. અબુબકર અને પછીના બંને ખલીફાઓને ખિલાફત પચાવી પાડનાર અને હ. અલીનો હક્ક ડુબાડનાર ગણે છે.

સુન્નીઓના ચાર ઇમામ છે : અબુ હનીફા, અશ શાફઈ, અબુ માલિક અને

ઇબ્ન હંબલ. તેઓ ઇસ્લામી શરિયતનો અર્થ કરનાર ઇમામ હતા. સુન્નીઓના આ ચાર ઇમામોએ ઇસ્લામી શરિયતનો અર્થ તારવવાનો પ્રયાસ કર્યો અને પોતપોતાનું અર્થઘટન રજૂ કર્યું. આ રીતે એ ચાર ઇમામોને માનનાર સુન્નીઓ ચાર પેટાવિભાગમાં વહેંચાઈ ગયા : એમને અનુક્રમે હનીફ, શાફઈ, માલિકી અને હંબલી કહેવામાં આવે છે. તેઓ પોતપોતાના ઇમામે રજૂ કરેલા ફિકહ-ઇસ્લામી ધારાશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે.

શિયાઓના પણ ઇમામ છે, પરંતુ એમની ઇમામતનો આધાર જુદો છે. શિયાઓના ઇમામ કેવળ શરિયતનો અર્થ કરનાર ફકીહો નથી, તેઓ હ. પેગંબર સાહેબના ખાનદાનના, હ. અલી અને હ. ફાતિમાનાં સંતાન હોઈ, પેગંબર સાહેબના કાયદેસરના વારસદાર છે એમ શિયાઓ માને છે. એ એટલે સુધી કે ઇસ્માઈલી નિઝારી શિયાઓના એટલે કે ગુજરાતના ખોજાઓના હાલના ઇમામ, 'નામદાર આગાખાન' પોતે પોતાને હ. અલી અને ફાતિમાના વંશજ માને છે.

શિયાઓના પ્રથમ ઇમામ હ. અલી સાહેબ છે, ત્યારપછી અનુક્રમે ઇમામ હસન, ઇમામ હુસેન, અલી અસગર, મુહમ્મદ અલ્ બાકી અને જાફર અસ સાદીક એ કુલ છ ઇમામ શિયાઓ માટે સર્વમાન્ય ઇમામ છે. શિયાઓના બધા ફિરકા આ છ ઇમામોને માને છે અને એમને સંપૂર્ણ આદરની દૃષ્ટિથી જુએ છે.

પરંતુ છઠ્ઠા ઇમામ જાફર અસ્સાદીકની વફાત (હિ. ૧૪૮, ઈ.સ. ૭૬૫) પછી ઇમામતના વારસાનો ઝઘડો ઊભો થયો.

જે શિયાઓએ હ. જાફર પછી એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઇમામ ઇસ્માઈલનો દાવો મંજૂર રાખ્યો તેઓ 'સાબીઇન' (સાત ઇમામોને માનનાર) અથવા 'ઇસ્માઈલી શિયા' કહેવાયા અને જે શિયાઓએ મૂસા અને કાઝીમ અને એમના પાંચ વારસદારોનો હક્ક કબૂલ રાખ્યો તેઓ 'ઈસના આશરી'(૧૨ ઇમામોને માનનાર) કહેવાયા.

ઇસના આશરી શિયાઓ એમ માને છે કે એમના છેલ્લા, ૧૨મા ઇમામ, પાંચ વર્ષની વયે ગાયબ થયા હતા. તેઓ પ્રગટ થશે ત્યાર પછી બહુ જલદી કયામત આવશે. ઈસના આશરીઓ પોતાના એ ઇમામને 'ઇમામે ગાયબ' કહે છે.

ઇસ્માઈલીઓના બારમા ઇમામ હ. ઉબયદુલ્લાએ ઈ.સ. ૯૧૦માં મિસરમાં ફાતિમી ખિલાફત સ્થાપી. ફાતિમી ખિલાફતના આઠમા ખલીફા મુસ્તનસિર બિલ્લાહની વફાત પછી ફરીથી વારસાની તકરાર પડી. એમાં જે ઇસ્માઈલીઓએ ઇમામ મુસ્તાલીનો પક્ષ લીધો તેઓ 'મુસ્તાલી ઇસ્માઈલી' કહેવાયા; ગુજરાતમાં તેઓ 'વહોરા' નામથી ઓળખાય છે. અને જે ઇસ્માઈલીઓએ નિઝાર બિલ્લાહનો પક્ષ લીધો તેઓ 'નિઝારી ઇસ્માઈલી' કહેવાયા; ગુજરાતમાં તેઓ 'ખોજા' નામથી ઓળખાય છે.

મુસ્તાલી ઇસ્માઈલીઓના 'મુસ્તનસિર બિલ્લાહ' પછી માત્ર બે જ ઇમામ છે :

મુસ્તાલી અને અમીર બિલ્લાહ. અમીર બિલ્લાહ[૧૦૮] (ઈ.સ. ૧૧૦૧થી ૧૧૨૯) મિસરની ફાતિમી ખિલાફતના છેલ્લા ખલીફા હતા. તેઓને ઇસ્માઈલી નિઝારી ફિદાઈઓએ શહીદ કર્યા હતા અને આ રીતે મિસરની ફાતિમી ખિલાફતના અંત સાથે, ઇસ્માઈલી મુસ્તાલીઓની ઇમામ-પરંપરાનો અંત આવી ગયો.

ઇસ્માઈલી નિઝારીઓની 'મુસ્તનસિર બિલ્લાહ' પછી ઇમામોની પરંપરા અત્યાર સુધી ચાલુ છે. એમના ૫૦મા ઇમામ કરીમ શાહ હાલના નામદાર આગાખાન છે. સલ્તનતના સમય સુધીમાં એમના કુલ ૩૯ ઇમામ થઈ ગયા. મુસ્તનસિર બિલ્લાહ પછી એમની ઇમામોની પરંપરામાં નિઝાર બિલ્લાહ અને એમના પછી હાદી હસન સબ્બાહ હતા. હિંદમાં ઇસ્માઈલી ઉપદેશક નૂર સતગરને મોકલનાર તેઓ હતા એમ મનાય છે. ૩૯મા ઇમામ નૂરુદ્દીન અલીની ઇમામતનો સમય ઈ.સ. ૧૫૧૬-૧૫૫૦ હતો. ગુજરાતની સલ્તનતના સમયના ઇસ્માઈલી નિઝારીઓ અર્થાત્ ખોજાઓના તેઓ ઇમામ હતા.

નીચે આપેલા નકશા ઉપરથી સુન્ની અને શિયાઓના પેટાવિભાગોનો ખ્યાલ આવશે :

મુસલમાનો

સુન્ની: હનફી, શાફઈ, માલિકી, હંબલી

શિયા: ઈસના આશરી (૧૨ ઇમામોને મારનાર); સાબીઈન ઉર્ફે ઇસ્માઈલી (ઇમામ ઇસ્માઈલ સહિત ૭ ઇમામોને માનનાર)

સાબીઈન ઉર્ફે ઇસ્માઈલી: મુસ્તાલી અથવા વહોરા; નિઝારી અથવા ખોજા

ઇસ્માઈલી મુસ્તાલીઓ અથવા ગુજરાતના વહોરા

એમની ધાર્મિક શાસનતંત્રની વ્યવસ્થા પ્રમાણે[૧૦૯] સૌથી ઉચ્ચ સ્થાને 'નાતિક' આવે છે. હ. પેગંબર સાહેબ તેઓના 'નાતિક' છે. 'નાતિક' પછીનું સ્થાન 'અસસ' અથવા 'વસી'નું છે. હ. અલી એમના 'અસસ' છે. 'અસસ' પછી 'ઇમામ'નું સ્થાન આવે છે. ઇમામો હ. અલી અને હ. ફાતિમાના વંશજ છે તેથી તેઓ ઘણા પૂજ્ય છે. ઇમામ પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર સંપૂર્ણ હકૂમત ધરાવે છે. એમના એ કાર્યમાં મદદ કરવા માટે એમને બે પ્રકારના કાર્યકરોની જરૂર રહે છે : 'હુજ્જત' અને 'દાઈ'. 'હુજ્જત'

---

૧૦૮. S. C. Misra, Muslim Communities in Gujarat, p. 20 ઉપર અમીર બિલ્લાહનું નામ A1-Amr (અલ અમ્ર) આપ્યું છે.

૧૦૯. S. C. Misra, op. cit., pp. 15-18

એમના અનુયાયીઓની સામાજિક વ્યવસ્થા અને સંચાલનનું કાર્ય સંભાળે છે. અને 'દાઈ' એમની મજહબ પ્રત્યેની ભાવના કેળવવાનું કામ કરે છે. દાઈઓ પર પોતાના કાર્ય માટે વ્યવસ્થાતંત્ર રાખે છે. એ તંત્રમાં બે પ્રકારના હોદ્દેદાર હોય છે. પહેલા 'આમીલ', જે મોટે ભાગે દાઈના પુત્ર કે વારસ હોય છે. ત્યાર પછી 'માઝન' અર્થાત્ 'જેને અમલ કરવાની પરવાનગી આવવામાં આવી હોય તે' હોય છે.

ઈ.સ. ૧૧૩૩માં સર્વસત્તાધીશ દાઈઓની પરંપરા ચાલુ થઈ. એ પરંપરામાં અત્યાર સુધીમાં ૫૧ દાઈ થયા છે. એમાંથી પહેલા ૨૪ યમની હતા. ૨૪મા દાઈ (૧૫૩૯) તુર્કોના જુલ્મોને કારણે યમનને અસલામત સમજી ભારતમાં આવ્યા અને એમણે સિદ્ધપુરમાં ગાદી સ્થાપી. એમના પુત્ર અને પચીસમા દાઈ સૈયદ જલાલ શમ્સુદીને અમદાવાદમાં ગાદી ફેરવી. સૈયદ જલાલના સમયથી દાઈઓએ ગુજરાતને પોતાનું કાયમી રહેઠાણ બનાવ્યું. છવીસમા દાઈ 'દાઉદજી બુરહાનુદીન બિન અજબશાહ'ની વફાત પછી ગુજરાતના વહોરાઓએ એક 'દાઉજી બિન કુતુબશાહ'ને વડા મુલ્લાંજી તરીકે પસંદ કરી, એ ખબર યમનના ઇસ્માઈલી મુસ્તાલીઓને મોકલી, પરંતુ તેઓએ ત્યાંથી એક સુલેમાનને વડા મુલ્લાંજી નીમ્યા અને એમને ગુજરાતમાં મોકલ્યા. ગુજરાતના ઘણા ઓછા વહોરાઓએ એમનો સ્વીકાર કર્યો. એમનો સ્વીકાર કરનાર 'સુલેમાની વહોરા' કહેવાયા. અને જે મોટા ભાગના વહોરાઓએ પોતે નીમેલા દાઊદ બિન કુતુબશાહના વડા મુલ્લાંજીના દાવાને સ્વીકાર્યો તેઓ 'દાઊદી વહોરા' કહેવાયા. આમ હિ.સ. ૯૯૯ (ઈ.સ. ૧૫૯૦)માં દાઊદી અને સુલેમાની ફિરકા અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

ગુજરાતમાં ઇસ્માઈલી મુસ્તાલીઓના પ્રચારાર્થે આવેલ દાઈઓ માટે એમ માનવામાં આવે છે કે ઈ.સ. ૧૦૬૭ના અરસામાં, અરબસ્તાનના યમન પ્રાંતના હરઝ ગામમાંથી ઇસ્માઈલી મુસ્તાલી કોમના એક વડા મુલ્લાંજી નામે અબ્દુલ્લાને તત્કાલીન ઇમામે ગુજરાતમાં મોકલ્યા હતા અને એ ખંભાત બંદરે ઊતર્યા હતા.

મિરાતે અહમદીમાં એમનું નામ 'મુહમ્મદ અલી' આપ્યું છે. એમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, આ દાઈની કબર ખંભાતમાં છે. ત્યાં એમને 'પીરે રવાન' – (અમર પીર)ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. શ્રી કરીમ મહમદ માસ્તરે એ કબર ખંભાતમાં જોઈ છે.[૧૧૦] અને નોંધ્યું છે કે ત્યાં એમનું નામ "અબ્દુલ્લા" પ્રચલિત છે. ત્યાં દરેક વર્ષે ગુજરાતના બધા ભાગોમાંથી સંખ્યાબંધ શિયા વહોરા ઝિયારત માટે આવે છે.

એ દાઈ અબ્દુલ્લા હો કે મુહમ્મદ અલી પોતે મહાન વિદ્વાન હતા અને ચમત્કારી પણ હતા.[૧૧૦અ]

---

૧૧૦. કરીમ મહમદ માસ્તર, 'મહાગુજરાતના મુસલમાનો', પૃ. ૧૩૩-૧૩૭

૧૧૦ અ. વિગતો માટે જુઓ ગ્રંથ ૪, પૃ. ૩૭૭-૩૭૮.

શિયા દાઈઓનો આ ધર્મપ્રચાર અઢી સૈકાઓ સુધી નિર્વિઘ્ને ચાલ્યો, પરંતુ ગુજરાતનો સૂબો ઝફરખાન પોતાની સાથે ઘણા સુન્ની ઉલેમા લાવ્યો તેમણે ઘણા શિયાઓને સુન્ની મજહબમાં આણ્યા. ત્યાર બાદ ગુજરાતના સ્વતંત્ર બાદશાહોએ બળજબરીથી શિયાઓને સુન્ની બનાવ્યા. અહમદશાહે તો એ સમયના વડા મુલ્લાંજીની કતલ કરી હતી.[૧૧૧]

દાઈઓના ઇતિહાસમાં સૌથી અગત્યનો પ્રસંગ એમના વડા મુલ્લાંજી સાહેબ ઈ.સ. ૧૫૨૯માં યમનથી આવી ગુજરાતમાં વસ્યા છે. ત્યારથી કાયમ માટે દાઈઓની ગાદી ગુજરાતમાં રહી.

ઇસ્માઈલી નિઝારીઓ અર્થાત્ ગુજરાતના ખોજા

ઇસ્માઈલી નિઝારીઓની ઇમામતની પરંપરા આજ સુધી ચાલુ છે. ૧૯મા ઇમામ મુસ્તનસિર બિલ્લાહ પછી તેઓએ નિઝામ બિલ્લાહનો હક્ક કબૂલ રાખ્યો તેથી તેઓ નિઝારી કહેવાયા. તેઓના હાલના ઇનામ, ઇમામ કરીમશાહ આજના નામદાર આગાખાન ગણાય છે.

નિઝારીઓના ઇમામોમાં નિઝાર બિલ્લાહ પછી હાદી હસન સબ્બાહ હતા. તેઓએ હિંદમાં પહેલા ઇસ્માઈલી ઉપદેશક નૂર સતગરને મોકલ્યા હતા.

ગુજરાતમાં આવેલા નિઝારી દઈઓની પરંપરા નૂર સતગરથી શરૂ થાય છે. તેઓ ૧૨મી સદીમાં આવ્યા હોવાનું જણાય છે.[૧૧૨]

સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે તેઓ ગુજરાતના પાટણમાં આવ્યા અને ત્યાં એક હિંદુ મંદિરની મૂર્તિઓને વાચા આપી એમની પાસે પોતાના સંપ્રદાયની સચ્ચાઈની ખાતરી કરાવી. એ ઉપરથી ઘણા હિંદુ મુસલમાન થયા. ત્યાર પછી તેઓ ઈરાન ગયા.

ઈરાનથી પાછા આવી તેઓએ નવસારીના સૂબા સૂરચંદની કુંવરી સાથે લગ્ન કર્યું. એમનાં પ્રભાવ, દોલત અને સત્તાની ઈર્ષાથી પ્રેરાઈને એમના બે મુખ્ય મુરીદોમાંથી એક 'ચાચે' તેઓ જ્યારે સમાધિમાં હતા ત્યારે, એમને શહીદ કર્યા.

એમનું મૂળ નામ 'નૂરુદ્દીન' અથવા 'નૂરશાહ' હતું અને 'નૂરસાગર' તો એમણે ધારણ કરેલું બીજું નામ હતું. હિંદુઓને ઇસ્લામમાં આકર્ષવા માટે તેઓએ આવું હિંદુશાહી નામ અને સમાધિ જેવી હિંદુ વિધિ અપનાવ્યાં હતાં.

ઇસ્માઈલી સંપ્રદાયના બીજા એક ઉપદેશક સદ્રદ્દીને પણ 'સતદેવ' અને 'હરચંદ' જેવાં હિંદુ નામ ધારણ કર્યાં હતાં અને એ રીતે તેઓએ શેખ સઅદી સાહેબની ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરી હતી :

૧૧૧. કરીમ મ. માસ્તર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૩૭
૧૧૨. S. C. Misra, op. cit., p. 56

'હે સઅદી ! જો તારે ઐક્ય સાધવું હોય તો નાનામોટા સૌ સાથે સલાહસંપ રાખ. મુસલમાનો સાથે 'અલ્લાહ, અલ્લાહ' કર અને હિંદુઓ સાથે 'રામ રામ'.[૧૧૩]

નૂર સતગર પછીના ઇસ્માઈલી નિઝારી ઉપદેશકો અથવા સતપંથના પીરો

પીર શમ્સુદ્દીન : ખોજાઓની તવારીખ પ્રમાણે પીર શમ્સુદીન સાહેબ નૂર સતગરના શિષ્ય હતા. તેઓ ઈ.સ. ૧૪૯૬માં કાશ્મીરમાં આવ્યા હતા એમ 'ફરિસ્તા' કહે છે.

એમના અનુયાયીઓ મોટે ભાગે પંજાબ અને કાશ્મીરમાં છે, છતાં ગુજરાતના સક્તપંથીઓમાં એમનું નામ આદરસહિત લેવાય છે.

પીર સદ્રુદ્દીન : તેઓ ખોજાઓના ત્રીજા ખ્યાતનામ પીર છે. ઈ.સ. ૧૪૩૦માં એમની નિમણૂક થઈ હતી. તેઓ સૌથી પહેલું ખોજાખાનું સ્થાપનાર પીર હતા. એમના કોઈ વંશજ કડીમાં રહેતા હતા.

ઇસ્માઈલી પંથને વધુ વિસ્તૃત બનાવવા તેઓએ હિંદુઓને પણ સ્વીકાર્ય બને તેવો ધાર્મિક પ્રબંધ કર્યો. એમણે હ. આદમને વિષ્ણુ તરીકે, હ. મુહમ્મદ પેગંબરને મહેશ તરીકે અને નામદાર આગાખાનના પૂર્વજ આગા ઇસ્માઈલશાહને હ. અલીના અવતારરૂપે ઓળખાવ્યા.[૧૧૪] તેઓએ નૂર સતગરને હ. રસૂલીલ્લાહના અવતાર તરીકે અને પોતાને બ્રહ્માના અવતાર તરીકે વર્ણવ્યા હતા અને કયામત પહેલાં આવનાર છેલ્લા ઇમામ મહદીને જળપ્રલય અગાઉ થનાર કલ્કી અવતાર ગણાવ્યા. આ રીતે શક્તિપૂજક લોહાણાઓને એમના ધર્મમાં થોડા ફેરફાર સહિત સતપંથમાં આણ્યા. આમ તેઓએ અવતારવાદને માન્યતા આપી, એટલું જ નહિ, તેઓએ આ શક્તિપંથીઓનો 'ઘટપાઠમંત્ર' અથવા એમનાં પ્રાર્થના અને ક્રિયાકાંડ પણ અપનાવ્યાં.

ખોજા પીર સદ્રુદ્દીનનાં પદ ઘણા ભક્તિભાવથી ગાય છે અને એમનું નામ ઘણા આદરથી ઉચ્ચારે છે. ખોજાઓની પ્રાર્થનાઓ અને ધાર્મિક વિધિઓ એમના એક ઇમામ આગા અબ્દુસ સલામશાહે, વંદયાદે 'જવાંમર્દી' નામની કિતાબમાં વર્ણવેલી છે. આ કિતાબનો તરજુમો લોહાણાઓની જૂની સિંધી ભાષામાં થયેલો છે.

ખોજાઓ નિત્યની ત્રણ નમાજ પઢે છે. તેઓ કરબલા શરીફની માટીના ૧૦૧ મણકાઓની તસબીહ ઉપર પીરના નામ પઢે છે અને પોતાનો પવિત્ર 'ઘટપાઠ' મનમાં રટી લે છે.

નૂર સતગર દ્વારા ગુજરાતમાં શરૂ થયેલા ઇસ્માઈલી નિઝારી સંપ્રદાયને 'સતપંથ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ પંથનો પ્રચાર પીર શમ્સુદ્દીન અને પીર

૧૧૩. કરીમ મ. માસ્તર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૦૪
૧૧૪. એજન, પૃ. ૨૦૮-૨૦૯

સદ્રુદ્દીને સિંધ પંજાબ અને કાશ્મીરમાં કર્યો અને એમાં શાક્તપંથનાં ઘણાં તત્ત્વ દાખલ કર્યાં.

પીર ઇમામશાહ અને પીરાણા પંથ

પીર સદ્રુદ્દીન પછી કબીરુદ્દીન અને એમના પછી ઇમામુદ્દીન (ઇમામશાહ) નામે પીર થયા. ઇમામશાહનો સિંધના ખોજાઓ દ્વારા યોગ્ય સત્કાર ન થતાં. તેઓ ઈરાન ચાલ્યા ગયા, પરંતુ પછીથી હિંદમાં આવી ગુજરાતમાં વસ્યા. અહીં તેઓએ સતપંથમાં થોડાક ફેરફાર કરીને પોતાનો નવો પંથ ચલાવ્યો. તેને 'પીરાણા પંથ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ઇમામશાહનો જન્મ ઈ.સ. ૧૪૫૨માં થયો અને અવસાન ૧૫૧૩ કે ૧૫૨૦માં થયું. તેઓ ઈરાનથી ગુજરાતમાં આવી અમદાવાદની ઉત્તરે આશરે ચૌદેક કિ. મિ. ઉપર આવેલા 'ગીરમથા' નામના ગામમાં સ્થાયી થયા. એ ગામને આજે 'પીરાણા' અર્થાત્ પીરોના સ્થાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

તેઓએ ઘણા ચમત્કાર કર્યા હોવાનું કહેવાય છે. અનાવૃષ્ટિ સમયે વરસાદ વરસાવવાના એમના ચમત્કારથી પ્રભાવિત થઈને ગુજરાતના એ વખતના સુલતાન મુહમ્મદ ૨ જાએ એમને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી. એનાથી એમને ચાર પુત્ર થયા, જે પીરાણાના સૈયદોના પૂર્વજ હતા.

તેઓએ એક ચમત્કાર દ્વારા કણબીઓને પોતાના પંથમાં આણ્યા.

એમના પછી એમના પુત્ર નૂર મુહમ્મદ એમના પંથના પ્રચારક થયા. એમણે સિંધી ભાષામાં 'સતવેણી-જી-વેલ' (સત ધર્મની વેલ) નામનું પુસ્તક લખ્યું. એમાં એમના સંપ્રદાયના ઇમામો અને કર્મકાંડોનું વર્ણન છે. મુહમ્મદે પોતાના અનુયાયીઓ તરફથી ઈરાનમાંના ઇસ્માઈલીઓના ઇમામોને મોકલાતો 'દશોંથ'નો હિસ્સો બંધ કર્યો, અને એ રીતે એમને ઇસ્માઈલીઓ સાથેનો સંબંધ લગભગ પૂરો કર્યો.

આ સંપ્રદાયના પેટા વિભાગ 'આઠિયા', 'સાતિયા' અને 'પાંચિયા' તરીકે ઓળખાય છે.

પીરાણાના કાકાઓ : આ પંથમાં જોડાયેલ જુદી જુદી કોમોમાં પ્રચારક-ઉપદેશક તરીકે એમના પીરે નીમેલા મુખીઓને 'કાકા' કહેવામાં આવે છે. એમની ફરજો તે તે કોમના અનુયાયીઓને ઉપદેશ આપવાની, એમનાં નાનીમોટી તકરારોનો નિકાલ કરવાની અને એમની પાસેથી ધાર્મિક ફાળો ઉઘરાવી એ એમના પીરને મોકલવાની હોય છે.

નૂર મુહમ્મદના પુત્રોમાં પીર થવા બાબત તકરારો થઈ અને પીરો નિર્બળ બનતાં કાકાઓની સત્તા વધી, તેથી પહેલાં જેઓ મકરબાઓના માત્ર મુજાવર હતા તેઓ જે તે ધાર્મિક સંસ્થાના વહીવટકર્તા અને કબજેદાર બની ગયા.

ધાર્મિક સિદ્ધાંતો : ઇમામશાહીઓ અલ્લાહને સર્વોત્કૃષ્ટ કિરતાર તરીકે અને

મુહમ્મદ સાહેબને એના રસૂલ તરીકે માને છે. આ અગત્યના યકીનના સ્વીકારને કારણે તેઓ પોતાને ઈમાનદાર મુસલમાન ગણે છે, પરંતુ તેઓ નમાજને ઘણું ઓછું મહત્ત્વ આપે છે.

તેઓ હિંદુઓના અવતારના સિદ્ધાંતને માને છે અને હિંદુઓની જગતની ઉત્પત્તિની માન્યતા તથા એમના અન્ય સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. તેઓ હ. પેગંબર સાહેબને 'વીર' અથવા 'ગુરુ' માને છે અને એમની તથા ઇમામોની સ્થિતિ વચ્ચે ખાસ કોઈ અંતર હોવાનું તેઓ માનતા નથી.

કુરાનને તેઓ દૈવી ગ્રંથ માને છે, પરંતુ એમના ઇમામો કુરાનને રૂપકની જાણીતી પદ્ધતિથી સમજાવે છે. કુરાનનાં આવાં અનેક રૂપકો 'જ્ઞાન' તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ કુરાનને બદલે 'જ્ઞાન'નાં પુસ્તકોનો પાઠ કરે છે.

મેહદવી પંથ : આ પંથના સ્થાપક હ. મુહમ્મદ મેહદી જૌનપુરી હતા. તેઓ પોતાને હ. પેગંબર સાહેબના દૌહિત્ર હ. ઇમામ હુસેનના વંશજ ગણાવે છે. જુવાન વયે પોતાના જ્ઞાનની વિશાળતાથી હિંદના ઇસ્લામી શરિયતના નિષ્ણાતોને પણ મુગ્ધ કરતા હતા.

એક વખત એમણે આકાશવાણી સાંભળી : 'અન્ત મેદહી' અર્થાત્ 'તુ મહદી છે.' આથી તેઓએ કાબા શરીફ મુકામે પોતાને હજરત ઇમામ મેહદી, તરીકે જાહેર કર્યા.[૧૧૫] ત્યાર પછી ઈ.સ. ૧૪૯૭માં અમદાવાદમાં અને ૧૪૯૯માં પાટણમાં પોતે કયામત પહેલાં આવનાર ઇમામ મેહદી હોવાનો દાવો ખુલ્લી રીતે કર્યો હતો.

'મિરાતે સિકંદરી'માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે, મેહદી હોવાનો દાવો કરનાર સૈયદ મુહમ્મદ જૌનપુરી અમદાવાદમાં સુલતાન મહમૂદ બેગડાના રાજ્ય અમલની આખરે આવ્યા હતા. એમણે અમદાવાદમાં આવીને જમાલપુર દરવાજા પાસે તાજખાન સાલાની મસ્જિદમાં મુકામ કર્યો હતો. ધર્મોપદેશક તરીકેની એમની અસાધારણ ખ્યાતિની હકીકત સુલતાનના કાન સુધી પહોંચી હતી.

તેઓ પોતાની મુસાફરી દરમ્યાન, ઈ.સ. ૧૫૦૪માં, ખુદાની રહેમતમાં પહોંચ્યા. 'મિરાતે અહમદી'માં કહ્યું છે કે તેઓએ પોતે ઇમામ મેહદી હોવાનો દાવો કર્યો ન હતો, પરંતુ એમના ચમત્કાર ઉપરથી એમના મુરીદોએ એમને ઇમામ મેહદી માની લીધા હતા.

'મિરાતે અહમદી'માં વર્ણવ્યા પ્રમાણે સુલતાન મહમૂદ ૩ જો, સુલતાન મહમૂદ મુઝફ્ફરશાહ ૩ જો તેમજ એનો વજીર ઇતિમાદખાન તથા બીજા અમીરો ઉપરાંત પાટણના શેરખાન અને મુસાખાન ફુલાદી તથા પાલનપુરના નવાબો વગેરે બધા મહેદવી સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા.

૧૧૫ ચંદ્ર પરમાર, 'હઝરત વજીહુદ્દીન શાહ ગુજરાતી (રહ)', પૃ. ૬૫

realpatidar.com
realpatidar.com

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ગ્રંથ ૧ ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા
(પ્રાગ્-ઇતિહાસ અને આદ્ય ઇતિહાસ સહિત)

ગ્રંથ ૨ મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ
(લગભગ ઈ.પૂ. ૩૨૨થી લગભગ ઈ.સ. ૪૭૦)

ગ્રંથ ૩ મૈત્રક અને અનુ-મૈત્રકકાલ
(લગભગ ઈ.સ. ૪૭૦થી ૯૪૨)

ગ્રંથ ૪ સોલંકીકાલ
(ઈ.સ. ૯૪૨થી ૧૩૦૪)

ગ્રંથ ૫ સલ્તનતકાલ
(ઈ.સ. ૧૩૦૪થી ૧૫૭૩)

ગ્રંથ ૬ મુઘલકાલ
(ઈ.સ. ૧૫૭૩થી ૧૭૫૮)

ગ્રંથ ૭ મરાઠાકાલ
(ઈ.સ. ૧૭૫૮થી ૧૮૧૮)

ગ્રંથ ૮ બ્રિટિશકાલ
(ઈ.સ. ૧૯૧૪ સુધીનો)

ગ્રંથ ૯ આઝાદી પહેલાં અને પછી
(ઈ.સ. ૧૯૧૫થી ૧૯૬૦)

ગ્રંથ ૧૦ હવે પછી
(ઈ.સ. ૧૯૬૦થી ૨૦૧૦)

